

XORAZM DOSTONLARI ANTROPONIMIYASIDA MADANIY BELGILARNING AKS ETISHI

Sultanova Oysulov Nabi qizi
70230101 —Lingvistika (o‘zbek tili)
UrDU 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorazm dostonlari tarkibida uchrovchi kishi nomlari lingvokulturologik jihatdan tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: antroponim, lingvokulturologiya, milliylik, pretsedent nom, pretsedent jumla, pretsedent matn, doston.

Xalq dostonlari matnlarida qo‘llanilgan nomlar xalqimiz tarixi, madaniyati va ma‘naviy hayotining o‘ziga xos ko‘zgusi, alohida estetik qimmat kasb etuvchi, shuningdek, cheksiz ifoda imkoniyatlarini saqlab keluvchi noyob xazina ekanligini ko‘pgina tilshunos olimlarmiz qayd qilishmoqda. O‘zbek tilshunosligida bugungi kungacha onomastika sohasi anchayin taraqqiyot jarayonlarini boshidan kechirgan bo‘lishiga qaramay, dostonlar onomastikasi materiallarini lingvomadaniy jihatlarini o‘rganish yo‘nalishida ishlar amalga oshirilmagan.

Nomlarning badiiy matndagi o‘rni¹, atoqli birliklarning uslubiy xususiyatlari², shuningdek, badiiy matnlarda uchraydigan pretsedent nomlar³ masalalariga bag‘ishlangan ishlarning mavjudligini ta’kidlash mumkin. Biroq ulaning hech birida nomlarda aks etuvchi milliy-madaniy xususiyatlar mufassal tadqiqini topmagan.

Nomlar, birinchi navbatda, aniqlovchi rolga ega bo‘lgan lingvistik elementlardir. Ya’ni, biror obyektga nom berish uning o‘ziga o‘xshash boshqa shunday obyektlardan farqlab, ajratib ko‘rsatish vazifasiga asoslanadi. Bunday funksiya nom va u bilan ko‘rsatilgan obyekt haqidagi lingvistik va kontseptual bilimlarga asoslanadi.

Biroq, ayrim tipdagi nomlarning semantik tuzilishi va vazifasi ularning aniqlovchi, ajratib turuvchilik roolidan tashqari, boshqa muhim elementlarga ham ega

¹ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

² Қиличев Э. Айний асарларидаги антропонимларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1978. – № 4. – Б. 22; Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1994; Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2008; Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Наврўз, 2014.

³ Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи.-Тошкент: Фан, 2013.

ekanligini ko'rsatadi. Xususan, ushbu ish doirasida nomlarning madaniy belgilari va shu bilan bog'liq boshqa o'ziga xoslik funksiyalari batafsilroq ko'rib chiqiladi. Madaniy ma'no, madaniy funksiya individlarning sotsializatsiya (sotsial-lingvistik) jarayonida madaniyatning bir qismi sifatida nomlar bilan tanishishidan kelib chiqadi. Buning natijasida nomlar haqidagi eng fundamental madaniy, pragmatik, semantik va morfologik bilimlarni o'z ichiga olgan nom kompetensiyasi paydo bo'ladi.

Shunday qilib, atoqli otlar zamirida dunyo, jamiyat, boshqa odamlar va o'zimiz haqimizda boy va xilma-xil bilimlar to'planadi. Til va madaniyat insonning (individual va jamoaviy) o'ziga xosligini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu o'ziga xoslikni shakllantirishda til va madaniy cheklovlarni ko'rsatadigan nomlar ham muhim rol o'ynaydi.

Xalqimiz madaniyati haqida, uning madaniy unsurlarini aks ettiruvchi nomlar haqida gap ketganida, eng avval ko'zga ko'rinadigan onomastik tizim bu – antroponimik tizim hisoblanadi. Chunki, har qanday doston tilida, jumladan, Xorazm dostonlari tilida uchraydigan nomlar statistikasiga ko'ra ham eng katta qismni kishi ismlari – antroponimlar tashkil etadi. Xorazm dostonlari onomastik tizimini statistik tadqiq qilgan tadqiqotchilarning ishlari ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlashi mumkin.

Dostonlarda uchraydigan nomlarning katta qismini kishi nomlari va joy nomlari tashkil qiladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, Xorazm dostonlari leksikasida kishi nomlari (antroponimlar) toifasiga kiritish mumkin bo'lgan 600 ga yaqin (aniqrog'i 592 ta) nom qo'llanilgan bo'lib, shundan 431 tasi erkak kishilarga xos nomlar bo'lsa, 161 tasi ayol kishilarga xos nomlar bo'lib chiqadi⁴. Shunday ekan, dostonlar tilida uchraydigan madaniy belgilarga ishora etuvchi nomlar ham, eng birinchi navbatda, ana shu toifadagi nomlar orasida mavjud bo'ladi.

Taniqli nemis olimi Vilhelm fon Humboldt aytganidek, "...Madaniyat, bu – milliylikdir. Xarakter yaratish uchun eng qulay vosita tildir. Millatning xarakterini axloq, odat, xatti-harakatidan ko'ra, tiliga qarab osonlik bilan bilish mumkin..."⁵. Aynan shu fikrni hech ikkilanmay Xorazm dostonlari tilida uchraydigan kishi nomlari misolida ham aytish mumkin.

⁴ Olloyorov Q. Xorazm dostonlaridagi nomnlarning ma'naviy guruhlariga haqida // Tafakkur ziyosi. To'plam. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2019. –B. 18.

⁵ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. –М.: Прогресс, 1984. –С.68,167.

Lingvokulturologiyada eng faol qo'llaniladigan atamalardan hisoblangan pretsedent birliklar, shuningdek, ramzlar deb yuritiluvchi birlilarni antroponimlar orasidan izlash anchayin muhim ma'lumotlarni taqdim qiladi. Shu o'rinda "pretsedent birliklar" tushunchasini aniqlab olishimiz zarur bo'ladi. Pretsedent birliklar tushunchasi muayyan til egalari uchun ko'p marta takrorlanib ulgurgan, kishilarning turli sotsial qatlamlariga allaqachon ma'lum va mashhur bo'lgan birliklarni anglatadi. O'zbek olimasi D.Xudayberganova o'zining "Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati" asarida pretsedent birliklar haqida to'xtalib, ularning "**pretsedent jumlar**", "**pretsedent matnlar**" hamda "**pretsedent nomlar**" kabi turlari haqida izohlar berib o'tadi⁶.

Albatta, biz uchun ularning pretsedent nomlar haqidagi fikrlari ishimiz doirasiga aloqadordir. Demak, pretsedent nomlar "...mashhur matnlar yoki vaziyatlar bilan bog'liq bo'lgan nomlar, shuningdek, muayyan sifatlarning namunaviy yig'indisiga ishora qiluvchi ramziy nomlar...⁷". Bunday nomlarga misol sifatida esa, Alpomish, Majnun kabi dostonlarda uchraydigan nomlar keltirilgan. Shunga asoslangan holda, Xorazm dostonlaridagi nomlar orasida ham bu tipdagi barcha uchun ma'lum va mashhur bo'lib tanilgan, shu bilan birga, doston tinglovchilari nazdida odamlar bilan birga yashab turgan odatiy shaxas ma'nosida emas, tom ma'nodagi ramziy ifodalarni anglatuvchi pretsedent nom sifatida qo'llanilganligini ta'kid etish joyizdir.

Masalan: **Aflotun** ("Oshiqnoma" 2-kitob, "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni, 70-b), **Bahovuddin Balogardon** ("Oshiqnoma" 2-kitob, "Oshiq Alband" dostoni, 172-b), **Bahovuddin Naqshband** ("Oshiqnoma" 2-kitob, "Malikayi Zavriyo" dostoni, 269-b), **Luqmon** ("Oshiqnoma" 2-kitob, "Oshiq Alband" dostoni, 182-b), **Nasriddin Afandi** ("Go'ro'g'li" turkumi 2-kitob. "Avaz o'g'lonning Runga qochishi" dostoni, 263-b) va boshqalarni keltirish mumkin.

Shu o'rinda bir detalga diqqatni qaratish lozim deb hisoblaymiz. Pretsedent nomlar tushunchasi, ilmiy adabiyotlarga ko'ra, barcha uchun ma'lum, tanilgan, tarixda yoki hayotida kishilar, qaysidir etnik guruh uchun ibrat bo'luvchi qandaydir jarayonga aloqador shaxslar bo'lishi lozim. Biroq, bu o'rinda o'sha shaxsiyatning

⁶ Худайберганова Д. Лингвокультуроология терминларининг кискача изохли луғати. –Т.: Турон Замин Зиё, 2015. –Б. 35.

⁷ Xudayberganova D. O'sha manba. 36-bet.

mashhur bo‘lgan hududi, regionini haqida o‘ylab ko‘rish, uni qaysi xalq yoki etnos uchun pretsedent nom bo‘la olishi masalasiga oydinlik kiritish kerak bo‘ladi.

O‘zbek lingvomadaniyatida uchraydigan pretsedent nomlar masalasini tahlil qilar ekanmiz, ulardagi bir nechta holatlar e‘tiborimizni tortdi. Masalan, folklor manbalari, xususan, dostonlar matnlarida uchraydigan onomastik materiallar orasida pretsedent nomlarning regional, hududiy belgilarda namoyon bo‘lishi kuzatiladi. Har qanday katta narsa yoki obyekt o‘zinging kichik qismlariga, juzvlariga bo‘lingani kabi o‘zbek milliyligini ifoda etuvchi pretsedent birliklari ham katta umummilliy konseptga mansub taniqli nomlarning bir necha juzvlarga ajralishini ko‘rsatadi.

Shunga ko‘ra, o‘zbek tilida qayd qilinishi mumkin bo‘lgan, dostonlar tilida qo‘llanilgan pretsedent nomlarni bir nechta guruhlarga ajratish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz:

1. **Umummilliy darajadagi pretsedent nomlar.** Bu tipga Nasriddin Afandi, Iskandar, Rustam, Luqmon, Aflotun, Majnun, Layli, Hotam va boshqalarni kiritish mumkin.

2. **Regional darajadagi pretsedent nomlar.** Bu tipga Go‘ro‘g‘li, Avazxon, Boziron, Safar mahram, Oshiq G‘arib, Shohsanam, Sayodxon kabilarni kiritish mumkin.

Umummilliy darajaga mansub pretsedent nomlar o‘zbek xalqining barcha hududlarida istiqomat qiluvchi insonlarning hammasi uchun ma‘lum va mashhur bo‘lgan shaxsiyatlarning nomlarini anglatadi. Bu tipdagi nomlarning yana bir o‘ziga xosligi mavjud, ularni butun Sharq xalqlari uchun umumiy bo‘lgan pretsedent nomlar sifatida ham qarash mumkin. Boshqacha qilib aytganda, urf-odatlar, yashash tarzi, e‘tiqodiy qarashlari va eng muhimi tili, adabiyoti o‘rtasida ham qadimiy, izchil kuchli aloqalar sodir bo‘lgan xalqlarning pretsedent nomlar masalasid aham o‘ziga xos umumiyliklar bo‘lishi tabiiy holdir.

Aytaylik, O‘zbekistonda yashaydigan kishilarning qardosh turkiy xalqlar bilan sodir bo‘lib kelgan yaqin aloqalarini, shungdek, eski turkiy til davrlaridan boshlab yuzaga kelgan Forsiy xalqlar bilan bo‘lgan ilmiy, adabiy aloqlarni esga olsak, bunday aloqalar xalqimiz tomonidan tanilgan turli shakldagi pretsedent nomlar doirasida o‘z aksini topadi. Shu sababdan, yuqorida keltirilgan umummilliy xarakterdagi pretsedent nomlarni, hech ikkilanmay, butun Sharq xalqlari uchun umumiy bo‘lgan nomlar sifatida ko‘rish mumkin. Masalan, Rustam, Iskandar,

Aflotun, Hotam kabi nomlarni nafaqat o‘zbek milliy madaniyatiga, balki, forsiy xalqlar hamda qardosh turkiy xalqlar madaniyatiga ham birdek taalluqli nomlar sifatida qarash, bizningcha, to‘g‘riroq bo‘ladi.

Bunday bo‘lishining ham o‘ziga xos sabablari mavjud. Birinchidan, turkiy xalqlar, xususan, o‘zbek xalqi forsit tillarda so‘zlashuvchi etnik toifalar bilan qadimgi davrlardan beri birga yashab istiqomat qilib keladi. XV asrlardan yaqin-yaqinlargacha bir mamlakat sifatida yashab kelganlar. Bunda, albatta, xalqlar va ularning adabiy aloqalari juda ham chambarchas bo‘g‘langan bo‘ladiki, bu pretsedent nomlar maslasiga ham jiddiy ta’sir qilmay qolmaydi.

Ikkinchidan, adabiyotlar bir-biridan oziqlanadi, bir-biriga ta’sir o‘tkazadi. Masalan, Alisher Navoiy asarlari, xususan, uning Xamsa asari yuzaga kelishida undan oldin yaratilgan Xamsalarning an’analarini davom ettirilganligi va ularning deyarli barchasi forsiy tilda yaratilganligini hisbga olsak, forsiy tildagi adabiyotga ergashib, ularning an’analarini davom ettirib, ulardan ilhomlanib bitilgan asarlarda, shubhasiz, obrazlar va nomlar tizimida o‘xshashliklar, umumiyliklar bo‘ladi.

Yoki jahon adabiyotining durdona asarlari qatoridan o‘rin olgan Abulqosim Firdavsiyning “Shohnoma” asarini o‘zbek kitobxoniga ham ta’siri anchayin kuchli ekanligining o‘zi mazkur adabiyotga mansub juda ko‘plagan nomlarning o‘zbek milliy madaniyatida ham o‘z o‘rniga ega ekanligini rad etish qiyin. Jumladan, Xorazm dostonlari tilida uchraydigan bir qancha nomlar: Rustam, Zol, Zahhok (ilonshoh) kabi ko‘plagan mashur timsollarning nomlarining boshlanish nuqtasi “Shohnoma” ga borib taqaladi.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm dostonlaridagi nomlar, xususan, antroponimlarda o‘zbek xalqining madaniyati sezilarli darajada aks etadi va bu tilshunoslikning yangi sohalaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiya uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Research Science and
Innovation House

